

YÖRESEL GELİŞMİŞLİK FARKLILIKLARININ SAPTANMASINDA ÇOK DEĞİŞKENLİ BİR YAK- LAŞIM: TÜRKİYE'DE İLLERİN SOSYOEKONO- MİK GELİŞMİŞLİK ENDEKSİ

A MULTIVARIATE METHODOLOGY TO UNCOV- ER REGIONAL DISPARITIES: THE SOCIOECO- NOMIC DEVELOPMENT INDEX OF PROVINCES IN TURKEY

Arş. Grv. Dr. Ali Sait ALBAYRAK¹

ÖZET

Bu çalışmanın amacı, çok değişkenli istatistik yöntemlerden faktör analizinin asal bileşenler modeli kullanılarak Türkiye'de illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeyleri karşılaştırmalı bir yaklaşımla saptanmaktadır. Araştırma coğrafi, demografik, eğitim ve kültür, sağlık, istihdam, sosyal güvenlik, finansal, imalat sanayi, dış ticaret, enerji, konut ve altyapı gibi çok sayıda farklı alanlardan seçilen, fakat faktör analizinin iç varsayımlarına uygun olan aynı göstergeler iki ayrı zaman kesitinde kullanılarak uygulanmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Sosyoekonomik Gelişme, Çok Değişkenli istatistik Yöntemler, Faktör Analizi ve İller.

ABSTRACT

The aim of this paper is to establish a socioeconomic development index in Turkey by using principal component factoring model of factor analysis from multivariate statistical methods. This study is based on a wide number of geographical, demographic characteristics, education and culture, health, employment, social security, financial, manufacturing industry, agriculture, export, energy, house and infrastructure indicators. This analysis is applied in two different time points for comparison purpose, but the same indicators are used for two periods and the indicators used in this study are suitable for factor analysis assumptions.

Keywords: Socioeconomic Development, Multivariate Statistical Methods, Factor Analysis and Provinces.

¹ Zonguldak Karaelmas Üniversitesi, Çaycuma İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, İşletme Bölümü, Sayısal Yöntemler Anabilim Dalı.

1. GİRİŞ

Sosyoekonomik gelişmenin, gerek zaman gerekse alan açısından birtakım farklılıklar gösterdiği ve illerin gelişmişlik düzeylerinin zaman içinde değiştiği bilinen bir gerçektir. Sosyoekonomik gelişmişliğin çeşitli ülkeler arasında olduğu gibi, aynı ülke bütünü içinde de farklı hızlarla gerçekleşmesi nedeniyle ortaya çıkan dengesizlikler denildiğinde genel olarak nüfus, sanayi ve tarımsal yapı, gelir dağılımı, mali ve finansal yapılar, eğitim düzeyi ve sağlık hizmetlerindeki etkinlik ve yaygınlık, altyapı, konut ve coğrafi konum ve yapılarındaki farklılıklar anlaşılmaktadır.

Ülkedeki illerarasında dengeli kalkınmanın sağlanması amacıyla, ölçülebilir ve göreceli olarak karşılaştırılabilir sosyoekonomik göstergeler yardımıyla bu alanların gelişmişlik düzeylerinin belirlenmesi plancılara üzerinde önemle durdukları bir konudur. Bu tür araştırmalarla, geçmiş dönemlerde uygulanan sosyoekonomik politikaların alansal sonuçlarının göreceli gelişmişlik düzeyleri belirlenerek takip edilmesi olanağı doğmaktadır. Bundan başka bu tür çalışmalarla elde edilen sonuçlar, uygulanan politikaların başarı düzeyini belirlemesinin yanında dengeli ve sürdürülebilir sosyoekonomik gelişmişlik amacına hizmet edecek yeni politikaların geliştirilmesine zemin hazırlamaktadır.

İller itibarıyla dengeli sosyoekonomik gelişmişliğin amacı, iller ve bölgeler arasındaki gelişmişlik farklarının kabul edilebilir bir düzeye getirilmesi, göreceli olarak geri kalmış il veya bölgelerin geliştirilmesidir. Yoksa iller veya bölgeler arasında her zaman gelişmişlik düzeylerinde göreceli farklılıklar olacaktır. Amaç, kısa, orta ve uzun dönemde bölge veya illerde gelişmeyi sayılayacak hedefleri ve amaçları belirlemek, izlenecek yolları göstermek, olası sektörel büyüme eğilimlerini ve büyüklükleri saptamak, gelişmenin gerektirdiği kaynak tahsislerini yapmak, gelişmenin sosyoekonomik faaliyetleri için altyapı hazırlamaktır.

2. ARAŞTIRMANIN YÖNTEMİ, AMACI VE KAPSAMI

Faktör analizi değişkenler arasındaki korelasyonların ortak faktörlerden kaynaklandığını varsayarken, değişkenler arasındaki ilişkilerin büyük bir bölümü tek bir temel faktörün etkisi sonucu ortaya çıkmaktadır. Literatürde söz konusu temel faktöre genel nedensel faktör (general causal factor) veya boyut adı verilmektedir (Fabrigar vd. 1999; Sharma 1996; Hair vd. 1998). Araştırmada illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerini kullanılan tüm göstergelere etki eden ve

birlikte değişimlerini sağlayan genel nedensel faktör olduğu kabul edilmiştir. Diğer bir anlatımla, genel nedensel faktör illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeyleridir.

Faktör analizi; çok sayıdaki değişkenleri bu değişkenlerin arkasında yatan gözlenemeyen gerçek nedenler (faktörler) cinsinden doğrusal çözümleyen, diğer bir anlatımla ölçülen değişkenleri gelişmişlik gibi türetilen yapay ve birbirinden bağımsız faktörler cinsinden tanımlayan çok değişkenli bir yöntemdir (SPSS Inc. 1999; Johnson vd. 1992; Tabachnick 1996; Stevens 1996). Bağımsızlık yapısı içinde değişkenlerin objektif kıstaslara göre ağırlıklar alabildiği, değişkenlere etki eden genel nedensel faktörün (gelişmişlik) elde edilebildiği ve bu genel nedensel faktör yardımıyla illerin gelişmişlik düzeylerinin belirlenebildiği faktör analizi kullanılmıştır.

Araştırma, iki ayrı zaman kesitinde (1990-94 ve 1995-02) aynı göstergeler kullanılarak karşılaştırmalı bir yaklaşımla gerçekleştirilmiştir. Araştırma, Aralık-1993 tarihindeki idari yapı ve göstergelerin elde edilebilirliği esas aldığından Türkiye’nin 73 ilini kapsamaktadır. Birinci dönemde kullanılan göstergeler 1990-1994 yıllarına ait olduğundan araştırma, bu dönemde il olmayan Bartın, Ardahan, Iğdır, Yalova, Karabük, Kilis, Osmaniye ve Düzce illerini kapsamamaktadır. Ancak ikinci dönem Düzce hariç 80 ili kapsamaktadır.

İllerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerinin analiz edilebilmesi için öncelikle gelişmişliğin tanımlanması ve belirli bir gelişmişlik düzeyine ulaşmada sağlanan başarının, bu tanıma göre yapılması gerekmektedir (United Nations 1996). Araştırmada, iller bazında analize uygun sosyoekonomik göstergeler seçilerek, gelişme olgusu bir anlamda tanımlanmış bu göstergelere göre yapılmaktadır. Bu amaçla araştırmanın amacına ve kullanılan çok değişkenli yöntemin varsayımlarına uygun 48 sosyoekonomik gösterge (ikinci dönemde 47) kullanılmaktadır.

3. ARAŞTIRMADA KULLANILAN SOSYOEKONOMİK GÖSTERGELER

Ekonomik ve sosyal yönleri ile bir bütün olan gelişmenin, ekonomik yönleri gelir artırıcı, sosyal yönleri ise sosyokültürel değişim ile ilgilidir. Bu nedenle, iller arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farklılıklarının incelenmesi, söz konusu sosyoekonomik gelişmişlik olgusunu etkileyen veya bu olgudan etkilenen birbirleriyle karşılıklı etkileşim içindeki çok sayıda göstergenin birlikte ele alınmasını, başka

bir ifade ile bütüncül bir yaklaşımı gerektirmektedir (United Nations 1996).

İllerin sosyoekonomik yapısına etki ve onu belirleyen faktörler çok çeşitli olmakla beraber, bu göstergeleri sosyal, ekonomik ve coğrafi göstergeler olarak üç ana grup altında toplanabilir. Sosyal göstergeler altında demografik, eğitim, sağlık, istihdam ve sosyal güvenlik göstergeleri; ekonomik göstergeler olarak mali ve finansal, imalat sanayi, tarım, dış ticaret, enerji, konut ve altyapı göstergeleri; coğrafi göstergeler olarak denizden yükseklik, deniz kıyısında olup olmama ve iklim türü göstergeleri kullanılmaktadır.

Nüfusun nitelikleriyle ilgili tüm değişkenler birinci dönemde DİE 1990 ve ikinci dönemde DİE 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı (GNS) sonuçlarından elde edilmektedir. Birinci dönemde kullanılan diğer sosyoekonomik göstergeler, elde edilebilirliklerine göre, 1993 veya 1994 yıllarına aittir. İkinci dönemde ise en son yayınlanmış veriler kullanılmaktadır. Araştırmada kullanılan değişkenlerin tanımları ve ait oldukları yıllar Tablo 1’de verilmektedir.

Araştırmada kullanılan değişkenlerin tanımsal istatistikleri Tablo 2 (I. dönem) ve Tablo 3’te (II. Dönem) verilmektedir. Her iki tablodaki tanımsal istatistikler değişkenler itibariyle iller arasında büyük farklılıkların olduğunu göstermektedir. Örneğin, birinci dönemde nüfus yoğunluğunun (X05) değişim aralığı 1.261’den ve maksimum değerinin minimum değerinden 75 kat daha büyüktür. Tablo 2 ve Tablo 3’te verilen değişkenlerin değişim katsayıları incelenerek illerin; Kamu Yatırım Harcamalarının Türkiye Geneline Oranı (X35), Belediye Giderlerinin Türkiye Geneline Oranı (X36), İmalat Sanayindeki İşyeri Sayısı (X37), Yıl Sonunda Kurulu Olan Toplam Çevirici Güç Kapasitesi (X38), İmalat Sanayinde Yaratılan Katma Değer (X39), İhracatın Türkiye Geneline Oranı (X41) arasında daha büyük farkların olduğu anlaşılmaktadır.

Farklı ölçülmüş değişkenleri ölçü birimlerinden arındırmak için bundan sonraki analizler standart değişkenlerle gerçekleştirilmektedir. Bazı değişkenlerin yüksek çarpıklık ve basıklık değerleri incelenerek başka dönüşümler de önerilebilir. Ancak, araştırmamızda tüm değişkenler için normal dönüşümü garanti edebilecek uygun bir dönüşümün olmadığı görülmüştür.

*Yöresel Gelişmişlik Farklılıklarının Saptanmasında Çok Değişkenli Bir Yaklaşım:
Türkiye’de Illerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi*

Tablo 1: Araştırmada Kullanılan Değişkenlerin Tanımı ve Ait Olduğu Yıllar

Kod	D-1	D-2	Değişken Tanımı
N01	-	-	Gelişmişlik Düzeyi I
N02	-	-	Gelişmişlik Düzeyi II
X01	-	-	Deniz Kıyısı (1= Var, 0 = Yok)
X02	-	-	İklim Türü (0 = Karasal, 1 = Ilıman)
X03	-	-	Denizden Yükseklik
X04	1990	2000	Toplam İl Nüfusunun Türkiye Geneline Oranı
X05	1990	2000	Nüfus Yoğunluğu
X06	1990	2000	Kentleşme Oranı
X07	1990	-	Net Göç Hızı
X08	1990	2000	Yıllık Nüfus Artış Hızı
X09	1990	2000	Doğurganlık Hızı
X10	1994	1999	Toplam Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı
X11	1990	2000	Yüksek Öğretim Bitirenlerin Oranı
X12	1994	1996	İlköğretim Okullaşma Oranı
X13	1994	1996	Yükseköğretim Okullaşma Oranı
X14	1990	2000	Genel Okuma Yazma Oranı
X15	1994	1999	Doktor Başına Düşen Nüfus
X16	1994	1999	Diş Doktoru Başına Düşen Nüfus
X17	1994	1999	Diğer Sağlık Personeli Başına Düşen Nüfus
X18	1994	2001	Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatak Sayısı
X19	1993	1999	Onbin Kişiye Düşen Eczacı Sayısı
X20	1990	2000	Bebek Ölüm Hızı
X21	1990	2000	Çocuk Ölüm Hızı
X22	1993	1999	Toplam Suç Oranı
X23	1993	2000	Toplam Sigortalı Nüfus Oranı
X24	1990	2000	Toplam İşgücüne Katılma Oranı
X25	1990	2000	Tarım Sektöründe Çalışanların Oranı
X26	1990	2000	Sanayi Sektöründe Çalışanların Oranı
X27	1990	2000	Her Yüz Erkeğe Karşılık Çalışan Kadın Sayısı
X28	1990	2000	İşsizlik Oranı
X29	1993	2000	Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla
X30	1993	2000	Traktör Sayıları
X31	1994	2000	Toplam Gübre Kullanımı
X32	1993	2000	Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye Geneline Oranı
X33	1990	2000	Ekilen Tarım Alanlarının Türkiye Geneline Oranı
X34	1990	2000	Sulanan Tarım Alanlarının Türkiye Geneline Oranı
X35	1993	2002	Kamu Yatırım Harcamalarının Türkiye Geneline Oranı
X36	1993	1999	Belediye Giderlerinin Türkiye Geneline Oranı
X37	1993	1999	İmalat Sanayindeki İşyeri Sayısı
X38	1993	1999	İmalat Sanayinde Yılsonunda Kurulu Olan Toplam Çevirici Güç Kap.
X39	1993	1999	İmalat Sanayinde Yaratılan Katma Değer
X40	1994	2000	Banka Kredilerinin Türkiye Geneline Oranı
X41	1993	1995	İhracatın Türkiye Geneline Oranı
X42	1993	2000	Kentsel Nüfus Başına Düşen Daire Sayısı
X43	1993	2000	Bin Kişi İçin Üretilen Konut Sayısı
X44	1993	2000	Kentsel Nüfus Başına Düşen Konut Alanı
X45	1994	2000	Onbin Kişiye Düşen Kara Taşıt Sayısı
X46	1993	1999	Kırsal Yerleşim Yerlerinde Toplam Asfalt Karayolu Oranı
X47	1993	1999	Toplam Kullanılan Elektrikğin Türkiye Geneline Oranı
X48	1993	1999	Sanayide Kullanılan Elektrikğin Türkiye Geneline Oranı

Tablo 2: Birinci Zaman Kesiti İçin Tanımsal İstatistikler (1990-94)

Kod	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma	Çarpıklık	Baskılık	Değişim Katsayısı
X01	,0	1,0	,4	,5	,6	-1,7	1,4
X02	,0	1,0	,4	,5	,4	-1,9	1,2
X03	13,0	1775,0	710,6	560,1	,3	-1,0	0,8
X04	107330,0	7195773,0	754285,9	932316,2	5,1	32,4	1,2
X05	17,1	1279,6	85,0	149,5	7,3	58,4	1,8
X06	26,9	92,4	48,3	13,0	1,3	1,9	0,3
X07	-481,0	99,0	-42,8	79,1	-2,3	12,1	-1,8
X08	-24,0	47,9	14,2	16,0	,0	-,2	1,1
X09	1,8	7,4	3,1	1,3	1,6	1,8	0,4
X10	16,3	59,7	28,0	8,4	1,2	2,2	0,3
X11	2,3	9,6	3,6	1,1	2,9	12,0	0,3
X12	23,5	92,4	65,7	15,2	-,7	-,1	0,2
X13	6,6	37,7	22,2	6,6	,2	-,3	0,3
X14	40,8	90,2	76,6	10,8	-1,4	1,2	0,1
X15	328,7	4665,2	1537,8	763,0	1,9	4,5	0,5
X16	2190,6	33771,5	12296,7	7606,9	1,1	,4	0,6
X17	269,1	1724,0	594,5	283,7	1,9	4,7	0,5
X18	4,5	50,3	17,6	8,8	1,4	2,6	0,5
X19	,2	5,4	2,1	1,0	,9	1,6	0,5
X20	41,0	101,0	68,0	12,9	,5	-,1	0,2
X21	7,0	36,0	17,3	6,4	,9	,2	0,4
X22	,3	2,0	,9	,4	,6	-,4	0,5
X23	1,5	84,5	31,3	20,0	,6	-,3	0,6
X24	48,3	76,5	65,3	6,4	-,9	,5	0,1
X25	5,1	84,6	63,9	14,1	-1,8	4,5	0,2
X26	1,2	32,9	8,0	5,9	1,7	3,9	0,7
X27	22,3	93,1	64,3	15,5	-,3	-,2	0,2
X28	1,8	11,5	5,0	2,1	1,0	,6	0,4
X29	296989,6	4422665,5	1268529,5	699057,1	1,5	4,5	0,6
X30	,0	36722,0	10187,1	8586,3	1,0	,4	0,8
X31	32082,5	95115462,7	20454344,3	20372074,3	1,7	3,6	1,0
X32	,2	4,0	1,4	,9	1,2	,7	0,7
X33	,1	5,5	1,4	1,0	1,8	4,5	0,7
X34	,0	6,6	1,4	1,3	2,1	6,1	0,9
X35	,1	13,7	1,4	2,3	3,7	14,9	1,7
X36	,1	26,9	1,4	4,0	5,7	32,6	2,9
X37	2,0	24262,0	818,3	3103,2	6,5	46,9	3,8
X38	150,0	2473696,0	183338,8	374563,4	4,0	20,0	2,0
X39	1,0	126992,0	6239,8	17847,7	5,2	31,0	2,9
X40	,0	37,8	1,4	5,4	5,8	35,5	3,9
X41	,0	60,5	1,4	7,3	7,8	63,8	5,3
X42	,0	9,5	3,2	2,2	,8	,6	0,7
X43	,0	27,1	7,3	5,2	1,3	2,1	0,7
X44	,1	9,5	3,5	2,2	,3	-,5	0,6
X45	67,0	1392,0	464,7	247,1	,9	1,6	0,5
X46	4,0	67,0	25,5	12,7	,9	1,2	0,5
X47	,0	17,3	1,4	2,6	4,5	23,9	1,9
X48	,0	15,2	1,3	2,7	3,9	16,4	2,1

*Yöresel Gelişmişlik Farklılıklarının Saptanmasında Çok Değişkenli Bir Yaklaşım:
Türkiye’de Illerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi*

Tablo 3: İkinci Zaman Kesiti İçin Tanımsal İstatistikler (1995-02)

Kod	Minimum	Maksimum	Ortalama	Std. Sapma	Çarpıklık	Basıklık	Değişim Katsayısı
X01	,0	1,0	,3	,5	,6	-1,6	1,4
X02	,0	1,0	,4	,5	,3	-2,0	1,2
X03	3,0	1922,0	736,9	580,2	,3	-1,0	0,8
X04	93584,0	10018735,0	843620,8	1237817,3	5,6	39,0	1,5
X05	12,2	1886,1	103,3	210,4	7,9	67,3	2,1
X06	26,1	90,7	55,6	11,9	,5	1,1	0,2
X08	-35,6	41,8	11,1	13,8	-,6	,9	1,2
X09	1,7	7,1	2,9	1,2	1,6	2,1	0,4
X10	13,9	55,7	25,3	7,3	1,5	3,1	0,3
X11	3,1	16,5	5,9	2,1	2,3	8,4	0,4
X12	29,3	96,4	67,0	15,5	-,6	-,1	0,2
X13	3,8	81,0	23,6	11,4	1,6	7,1	0,5
X14	65,8	93,4	84,8	7,3	-1,2	,6	0,1
X15	309,3	2824,5	1304,8	581,2	,9	,4	0,5
X16	1693,7	79087,3	13710,2	13482,9	2,6	8,0	1,0
X17	83,4	1255,2	482,5	222,2	1,2	1,5	0,5
X18	5,2	53,7	20,0	9,5	,9	1,2	0,5
X19	,5	7,1	2,6	1,1	1,1	2,7	0,4
X20	28,0	69,0	43,8	9,2	,9	,5	0,2
X21	4,0	16,0	8,0	2,8	1,2	1,2	0,4
X22	1,1	8,7	3,3	1,6	,9	,6	0,5
X23	1,7	35,8	9,9	6,4	1,4	2,9	0,6
X24	45,5	72,6	57,6	5,6	-,1	,1	0,1
X25	8,1	83,4	59,1	13,9	-1,2	2,0	0,2
X26	1,1	32,2	8,7	6,6	1,4	1,9	0,8
X27	35,6	148,9	66,0	16,5	1,5	7,0	0,3
X28	3,6	17,4	7,9	3,1	,9	,2	0,4
X29	725,0	7556,0	2356,0	1149,9	1,4	3,9	0,5
X30	,0	44377,0	11772,9	10535,9	1,2	1,0	0,9
X31	27,0	791620,0	130310,4	141047,4	2,5	8,8	1,1
X32	32615295,0	976463489,0	273019506,3	221294709,3	1,3	1,1	0,8
X33	1261,0	1525886,0	227584,1	232194,6	3,1	13,1	1,0
X34	,0	6,6	1,3	1,2	2,2	7,0	0,9
X35	,0	16,8	1,2	2,5	4,4	22,7	2,0
X36	,1	28,8	1,5	3,9	5,5	33,5	2,7
X37	1,0	3642,0	140,5	435,6	6,9	54,3	3,1
X38	1,0	1515356,0	159402,3	289926,1	3,0	8,8	1,8
X39	12,0	3896646409,0	199542004,0	545759150,1	5,0	29,0	2,7
X40	,0	42,9	1,2	5,2	7,2	55,3	4,2
X41	,0	59,4	1,2	6,8	8,2	69,5	5,5
X42	14,6	81,4	36,7	13,4	,8	,9	0,4
X43	67,4	415,5	159,1	60,7	1,6	3,8	0,4
X44	,1	9,5	3,4	2,2	,4	-,5	0,7
X45	98,8	1946,6	664,2	372,4	,7	,5	0,6
X46	1,9	63,1	27,3	13,5	,4	-,5	0,5
X47	,0	19,3	1,3	2,5	5,4	35,2	2,0
X48	880,0	7759684,0	581004,8	1167901,4	4,2	20,7	2,0

Sonuç olarak, faktör analizinde kullanılan model herhangi bir dağılım varsayımında bulunmadığından değişkenlere herhangi bir dönüşüm uygulanmamıştır (Sharma 1996; Tabachnick vd. 1196; Fabrigar vd. 1999).

Türkiye’de Karadeniz, Akdeniz ve Karasal iklim olmak üzere üç çeşit iklim görülmektedir. İki kukla değişken yerine tek kukla değişken kullanabilmek için, Akdeniz ve Karadeniz iklimleri ılıman iklim olarak kabul edilmiştir. Net göç hızı değişkeni (ikinci dönem için elde edilemediğinden) sadece birinci dönem analizlerinde kullanılmaktadır.

Genel olarak illerin sosyoekonomik gelişmişlik düzeylerini yansıtabilecek uygun bir endeks asal bileşen modeliyle elde edilmektedir. Genel gelişmişlik nedensel faktörü olarak değerlendirilecek tek bir bileşen maksimum bilgiyi bu sayede sağlayacaktır. En yüksek açıklama oranıyla beraber analizdeki her değişkenin bu asal bileşenle olan yüksek korelasyon katsayıları dikkate alındığında, illerin gelişmişlik düzeylerini yansıttığı varsayılan ve gelişmişlik nedensel faktörü olarak değerlendirilen bu genel bileşenin analizdeki değişkenlerin tümünü aynı anda ve beraber etkileyen veya bu değişkenler tarafından etkilenen, genel faktör olarak değerlendirilmektedir.

Bu nedenle, bu temel faktör, illerin sosyoekonomik gelişmişliğini tanımlayan “gelişmişlik nedensel faktörü” olarak değerlendirilmektedir. Her iki dönemde değişkenlerle genel faktör arasındaki korelasyonlar Tablo 4’te verilmektedir. İki değişken (işsizlik oranı X28 ve ekilen tarım alanlarının Türkiye geneline oranı X33) hariç, analizdeki diğer 46 değişkenin (ikinci dönemde 45) gelişmişlik nedensel faktörüyle anlamlı ilişkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır (Tablo 4). Bilindiği gibi, faktör analizinde %30’dan büyük korelasyonlar anlamlı, %50’den büyük korelasyonlar ise oldukça anlamlı kabul edilmektedir (Hair vd. 1998; Sharma 1996).

Genel olarak, değişkenlerin gelişmişlik nedensel faktörüyle korelasyon katsayılarının yüksek çıkması, değişkenleri eşzamanlı ve beraber etkileyen veya değişkenler tarafından etkilenen bir faktörün olduğunu göstermektedir.² Birinci dönemde (1990–94) 48 değişkenden 38’inin korelasyonu %50’den, 18’inin %70’den büyüktür. İkinci dönemde ise, 47 değişkenden 35’inin korelasyonu %50’den, 16’sının

² Bilindiği gibi faktör analizinde ilk faktör, orijinal değişken uzayının tam ortasından geçecek şekilde türetilmektedir. Böylece, söz konusu faktörün açıkladığı toplam varyans maksimum olmaktadır.

%70’den büyüktür. Analizdeki değişkenlerle genel gelişmişlik nedensel faktörü arasındaki yüksek korelasyonlar, bu faktörün genel sosyoekonomik gelişmişliği tanımlayabileceğini destekleyen diğer bir kanıt olmaktadır. Tablo 4’te, değişkenlerin gelişmişlik nedensel faktörüyle olan ağırlıkları incelenerek, sosyoekonomik gelişmişliğin ağırlıklı olarak hangi unsurları kapsadığı görülebilmektedir.

İllerin gelişmişlik endeks değerlerini, dolayısıyla sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasını etkileyen en önemli değişkenler şunlardır:³ tarım sektöründe çalışanların oranı (-%89,9; -%76,2), onbin kişiye düşen eczacı sayısı (-%88,8; -%85,0), onbin kişiye düşen kara taşıt sayısı (%88,0; %81,8), sanayi sektöründe çalışanların oranı (%84,0; %79,2), toplam sigortalı nüfus oranı (%84,2; %95,9), yüksekokul okullaşma oranı (%83,1; %68,0), kişi başına gayri safi milli hasıla (%80,8; %79,8), yüksek öğretim bitirenlerin oranı (%78,8; %77,0), ilköğretim okullaşma oranı (%79,8; 79,4), toplam kullanılan elektriğin Türkiye geneline oranı (%78,3; %78,6), sanayide kullanılan elektriğin Türkiye geneline oranı (%76,6; %77,1), imalat sanayinde yılsonu kurulu olan toplam çevirici güç kapasitesi (%75,0; %74,0), imalat sanayinde yaratılan katma değer (%74,8; %73,6), genel okuma yazma oranı (%72,6; %75,3), kamu yatırım harcamalarının Türkiye geneline oranı (%73,9; %71,2), dış doktoru başına düşen nüfus (-%72,2; -%66,3), banka kredilerinin oranı (%67,9; %65,5), doktor başına düşen nüfus (-%64,0; -%65,7), imalat sanayindeki işyeri sayısı (%65,1; %71,9), ihracatın Türkiye geneline oranı (%61,9; %61,0), kırsal yerleşim yerlerinde toplam asfalt karayolu oranı (%70,5; %62,4), denizden yükseklik (-%58,2; -%64,8). Ayrıca, araştırmada kukla değişken olarak kullanılan ilin deniz kıyısında olup olmama (%51,1; %52,4) ve iklim türü (%53,7; %54,2) göstergelerinin de illerin gelişmişlik değerleri üzerinde oldukça önemli bir etkiye sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁴ Daha önce belirtildiği gibi, illerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasını belirleyen en önemli göstergelerin kişi başına ve göreceli büyüklükler olduğu görülmektedir.

İllerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasını gösteren bir gelişmişlik endeksi asal bileşenler modeliyle tek bir faktör türetilerek

³ Parantez içindeki oranlardan birincisi ilgili değişkenin birinci dönemdeki; ikincisi ise, ikinci dönemdeki önemini göstermektedir.

⁴ Bilindiği gibi, kukla değişkenlerle metrik değişkenler arasında hesaplanan korelasyon katsayıları her zaman düşük olarak hesaplanmaktadır. Buna göre kukla değişkenlerle genel gelişmişlik nedensellik faktörü arasında elde edilen korelasyonların oldukça anlamlı olduğu anlaşılmaktadır.

elde edilen değişken ağırlıklar vektörünün devriği alınarak, standart veri matrisiyle çarpılıp bu suretle genel gelişmişlik faktör değerleri (endeks değerleri) hesaplanmaktadır (Tablo 5). Gelişmişlik nedensel faktörü değerleri, iller için sosyoekonomik gelişmişlik endeks değerleri olarak kabul edilmektedir. Tablo 5’de yer alan illerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması, endeks değerlerinin büyükten küçüğe doğru sıralanmasıyla elde edilmektedir.

Tablo 5 incelenmeden önce, en gelişmiş ilden, en az gelişmiş ile doğru yapılan sosyoekonomik sıralamayı belirleyen bazı önemli unsurlara değinilmesi, yapılacak değerlendirmelerin daha sağlıklı olmasına yardım edecektir. Araştırmada birinci dönemde 48, ikinci dönemde 47 sosyoekonomik gösterge çalışmanın genel çerçevesini oluşturmaktadır. Doğal olarak, araştırmada kullanılan değişkenlerin sayısı, kompozisyonu ve kullanılış biçimleri, analiz sonuçlarını etkilemektedir. Diğer bir anlatımla, illerin gelişmişlik sıralaması değişkenlerin kullanılış tarzına, sayısına ve dönemine göre çok küçük de olsa bazı değişikliklere yol açabilmektedir. Ayrıca sosyoekonomik gelişmişlik endeks değerleri, standart değerler olduğundan, birinci dönem endeks değerleri büyüklük açısından hem kendi içinde hem de ikinci dönem endeks değerleriyle karşılaştırılabilmektedir.

Araştırmada, 30 göreceli veya birim başına düşen, 16 mutlak büyüklük (toplam) ve 2 kukla değişken kullanılmaktadır. Görüldüğü gibi kullanılan göstergelerin çoğunluğu (30 tanesi), göreceli veya birim başına düşen büyüklüklerdir. Bu değişkenler, illerin sıralamadaki konumlarını belirleyen en önemli göstergelerdir. Eğitim, sağlık, nüfusun nitelikleri, çalışma (istihdam), konut, gayri safi yurtiçi hasıla, toplam asfalt karayolu ve kara taşıt istatistikleri bu gruptaki göstergeler arasında yer almaktadır.

İllerin sosyoekonomik gelişmişlik endeks değerlerini ve dolayısıyla sıralamadaki konumlarını belirleyen temel faktörler; illerin nüfus gibi mutlak büyüklük göstergeleri veya nüfus yoğunluğu ile kentleşme oranı gibi yüzeysel büyüklükler değildir. Sosyoekonomik gelişmişlik endeks değerlerini illerin demografik yapısının, eğitim ve sağlık hizmetlerinin, sanayileşme düzeyinin, işgücü kompozisyonunun, altyapı olanaklarının ve en önemlisi gelir düzeyinin nüfusunun gereksinimlerini karşılamadaki üstünlüktür. Diğer bir anlatımla, illerin sahip olduğu nüfus büyüklüğü, sosyoekonomik faaliyetlerin dinamizmi ile birebir orantılı değildir. İlk bakışta sosyoekonomik gelişmişlik sıralamasında üst sıralarda yer alan illerin, sıralamadaki yeri ile nüfusu arasında doğru orantı gözlense de, bu durumun genelleştirilmesi mümkün değildir.

*Yöresel Gelişmişlik Farklılıklarının Saptanmasında Çok Değişkenli Bir Yaklaşım:
Türkiye’de Illerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi*

Tablo 4: Değişkenlerin Gelişmişlik Nedensel Faktörüyle İlişkisi

Değişken Kodu ve Tanımı	I. Dönem	II. Dönem
X01 Deniz Kıyısı	,511	,524
X02 İklim Türü	,537	,542
X03 Denizden Yükseklik	-,582	-,648
X04 Toplam Nüfusun Türkiye Geneline Oranı	,748	,714
X05 Nüfus Yoğunluğu	,636	,609
X06 Kentleşme Oranı	,732	,533
X07 Net Göç Hızı	,588	-
X08 Yıllık Nüfus Artış Hızı	,357	,307
X09 Doğurganlık Hızı	-,663	-,697
X10 Toplam Öğretmen Başına Düşen Öğrenci Sayısı	-,323	-,304
X11 Yüksek Öğretim Bitirenlerin Oranı	,788	,770
X12 İlköğretim Okullaşma Oranı	,798	,794
X13 Yüksekokul Okullaşma Oranı	,831	,680
X14 Genel Okuma Yazma Oranı	,726	,753
X15 Doktor Başına Düşen Nüfus	-,640	-,657
X16 Diş Doktoru Başına Düşen Nüfus	-,722	-,663
X17 Diğer Sağlık Personeli Başına Düşen Nüfus	-,505	-,306
X18 Onbin Kişiye Düşen Hastane Yatak Sayısı	,565	,518
X19 Onbin Kişiye Düşen Eczacı Sayısı	,888	,850
X20 Bebek Ölüm Hızı	-,424	-,518
X21 Çocuk Ölüm Hızı	-,466	-,550
X22 Toplam Suç Oranı	,557	,556
X23 Toplam Sigortalı Nüfus Oranı	,842	,959
X24 Toplam İşgücüne Katılma Oranı	-,684	-,632
X25 Tarım Sektöründe Çalışanların Oranı	-,899	-,762
X26 Sanayi Sektöründe Çalışanların Oranı	,840	,792
X27 Her Yüz Erkeğe Karşılık Çalışan Kadın Sayısı	-,637	-,368
X28 İşsizlik Oranı	,026	-,082
X29 Kişi Başına Gayri Safi Yurtiçi Hasıla	,808	,798
X30 Traktör Sayıları	,564	,526
X31 Toplam Gübre Kullanımı	,385	,387
X32 Tarımsal Üretim Değerinin Türkiye Geneline Oranı	,483	,478
X33 Ekilen Tarım Alanlarının Türkiye Geneline Oranı	,259	,177
X34 Sulanan Tarım Alanların Türkiye Geneline Oranı	,328	,329
X35 Kamu Yatırım Harcamalarının Türkiye Geneline Oranı	,739	,712
X36 Belediye Giderlerinin Türkiye Geneline Oranı	,683	,544
X37 İmalat Sanayindeki İşyeri Sayısı	,651	,719
X38 Yılsonu Kurulu Olan Toplam Çevirici Güç Kapasitesi	,750	,740
X39 İmalat Sanayinde Yaratılan Katma Değer	,748	,736
X40 Banka Kredilerinin Türkiye Geneline Oranı	,679	,655
X41 İhracatın Türkiye Geneline Oranı	,619	,610
X42 Kentsel Nüfus Başına Düşen Daire Sayısı	,514	,541
X43 Bin Kişi İçin Üretilen Konut Sayısı	,671	,621
X44 Kentsel Nüfus Başına Düşen Konut Alanı	,503	,522
X45 Onbin Kişiye Düşen Kara Taşıt Sayısı	,880	,818
X46 Kırsal Yerleşim Yerlerinde Toplam Asfalt Karayolu Oranı	,705	,624
X47 Toplam Kullanılan Elektrikğin Türkiye Geneline Oranı	,783	,786
X48 Sanayide Kullanılan Elektrikğin Türkiye Geneline Oranı	,766	,771

Faktör Türetme Yöntemi: Asal Bileşen Analizi (PCF).

Buradan bir genelleme yapılacaksa, denilebilir ki, nüfusu büyük olduğu halde alt sıralarda yer alan illerde düşük sosyoekonomik gelişmişlik söz konusudur.

Elde edilen sosyoekonomik gelişmişlik endeksine göre illerin sıralamaları değerlendirilirken dikkat edilmesi gereken diğer bir husus ise, ülke idari bölünüşündeki temel yönetim birimi olan il tanımıyla ilgilidir. Çünkü, iller, genellikle il merkezleriyle özdeşleştirilmektedir. Araştırmada analiz konusu olan il ise, ilin ve ilçelerin merkezlerini kapsamaktadır.

Ayrıca Tablo 5 incelendiğinde, ilk on sırada yer alan iller hariç olmak üzere, diğer illerin endeks değerlerinin birbirine çok yakın olduğu görülmektedir. Endeks değerlerine göre büyük farklılık göstermeyen illerin, birbirinden mutlak olarak daha gelişmiş veya az gelişmiş olduklarını söylemek çok anlamlı olmamaktadır. Sonuç olarak, illerin sosyoekonomik gelişmişlik sıralaması, bütünsel bir yaklaşımla değerlendirildiği zaman daha anlamlı olmaktadır.

İki zaman kesiti arasında illerin sosyoekonomik gelişmişlik endeks değerleri ve sırası karşılaştırılırken, yukarıdaki hususların yanında, yeni il olan illerin ayrıldığı iller üzerindeki etkileri de dikkate alınmalıdır. Diğer şartların değişmediği varsayımıyla bu konuda şunlar söylenebilir: Bu iki zaman kesitinde Zonguldak ilinden ayrılıp il olan Bartın ve Karabük illerinin sosyoekonomik gelişmişlik sırası 51 ve 34 olarak gerçekleşirken, Zonguldak ilinin gelişmişlik sıralaması bir önceki döneme göre 23'ten 21'e çıkmıştır. Kars ilinden ayrıldıktan sonra il olan Iğdır ve Ardahan illeri, Kars'ın bir önceki döneme göre sıralamasını 4 sıra (64'den 68'e) düşürdüğü, Ardahan (70. sıra) ve Iğdır (69. sıra) illerinin ise sıralamada Kars ilini takip ettikleri görülmektedir. Adana'dan ayrılıp il olan Osmaniye'nin gelişmişlik sıralamasında 50. sırada yer alırken, Adana ilinin sıralaması bir önceki döneme göre bir sıra düşmüştür (6. sıradan 7. sıraya). Diğer taraftan, Kilis'in Gaziantep ilinden ayrılması, Gaziantep'in sıralamadaki konumunu 1 sıra düşürdüğü (38. sıradan, 39. sıraya), ancak dikkat edilirse endeks değerini yükselttiği (-0,1774'den 0,0059'a) görülmektedir.

Bu durum şunu göstermektedir ki; sıralamada konumu değişmeyen iller ile bu illerden ayrılan ilçeler arasında sosyoekonomik gelişmişlik düzeyine göre önemli ölçüde bir fark bulunmamaktadır.

*Yöresel Gelişmişlik Farklılıklarının Saptanmasında Çok Değişkenli Bir Yaklaşım:
Türkiye’de İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksi*

Tablo 5: İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endeksine Göre Sıralanması

Sıra	Birinci Dönem (1990–94)					İkinci Dönem (1995–02)					
	İl Adı	Endeks	Sıra	İl Adı	Endeks	Sıra	İl Adı	Endeks	Sıra	İl Adı	Endeks
1	İstanbul	4,27029	41	Artvin	-,27814	1	İstanbul	4,46528	41	Kütahya	-,07975
2	İzmir	2,68859	42	Afyon	-,30977	2	İzmir	2,54942	42	Kastamonu	-,11513
3	Ankara	2,44105	43	Kastamonu	-,31034	3	Ankara	2,47707	43	Karaman	-,11714
4	Bursa	1,57729	44	Giresun	-,32717	4	Bursa	1,65075	44	Malatya	-,15023
5	Kocaeli	1,57447	45	Çorum	-,35765	5	Kocaeli	1,35476	45	Giresun	-,17227
6	Adana	1,08831	46	Sivas	-,43413	6	Eskişehir	1,16247	46	Niğde	-,17768
7	Tekirdağ	1,06997	47	Ordu	-,44066	7	Adana	1,12735	47	Afyon	-,18299
8	Antalya	1,02820	48	Niğde	-,44976	8	Tekirdağ	1,07731	48	Çorum	-,24202
9	Eskişehir	,96947	49	Aksaray	-,46841	9	Antalya	1,06758	49	K.Maraş	-,27401
10	Balikesir	,90102	50	K.Maraş	-,46960	10	Muğla	,91520	50	Osmaniye	-,30864
11	İçel	,86306	51	Erzincan	-,47265	11	Balikesir	,91165	51	Bartın	-,33339
12	Aydın	,78434	52	Çankırı	-,50645	12	Kırklareli	,76000	52	Sivas	-,39630
13	Muğla	,74168	53	Diyarbakır	-,53165	13	Edirne	,72095	53	Sinop	-,39677
14	Kırklareli	,65965	54	Sinop	-,53975	14	Denizli	,71880	54	Aksaray	-,40198
15	Çanakkale	,60635	55	Tokat	-,54689	15	Çanakkale	,71772	55	Çankırı	-,42718
16	Konya	,59002	56	Yozgat	-,65613	16	Konya	,71284	56	Tokat	-,43908
17	Denizli	,56127	57	Erzurum	-,67915	17	Aydın	,64467	57	Tunceli	-,43922
18	Manisa	,55925	58	Ş.Urfa	-,75302	18	İçel	,59991	58	Erzincan	-,46790
19	Kayseri	,55289	59	Adıyaman	-,84943	19	Yalova	,58037	59	Ordu	-,47065
20	Edirne	,49250	60	Tunceli	-,85958	20	Manisa	,51883	60	Yozgat	-,51973
21	Bilecik	,40384	61	Gümüşhane	-,90415	21	Zonguldak	,48329	61	Erzurum	-,63867
22	Isparta	,39396	62	Bayburt	-,102323	22	Kayseri	,39745	62	Gümüşhane	-,70933
23	Zonguldak	,33768	63	Batman	-,104836	23	Hatay	,38895	63	Diyarbakır	-,74275
24	Sakarya	,33737	64	Kars	-,106068	24	Sakarya	,37089	64	Kilis	-,74845
25	Hatay	,32837	65	Siirt	-,108445	25	Bilecik	,36820	65	Ş.Urfa	-,83357
26	Bolu	,19755	66	Mardin	-,109380	26	Bolu	,34659	66	Adıyaman	-,91911
27	Kırıkkale	,19028	67	Van	-,117947	27	Samsun	,34130	67	Bayburt	-,101694
28	Burdur	,16841	68	Hakkâri	-,124168	28	Isparta	,32885	68	Kars	-,108250
29	Samsun	,13921	69	Bingöl	-,129276	29	Burdur	,29497	69	İğdir	-,109296
30	Uşak	,10821	70	Bitlis	-,134047	30	Kırıkkale	,17181	70	Ardahan	-,115679
31	Elazığ	,05700	71	Şırnak	-,135687	31	Uşak	,15943	71	Mardin	-,116317
32	Trabzon	-,00405	72	AĞRI	-,155300	32	Trabzon	,14204	72	Batman	-,116591
33	Nevşehir	-,00577	73	MUŞ	-,156623	33	Rize	,11093	73	Bingöl	-,122958
34	Rize	-,05105				34	Karabük	,11047	74	Siirt	-,124457
35	Kütahya	-,05770				35	Nevşehir	,07802	75	Van	-,131242
36	Kırşehir	-,09638				36	Amasya	,03801	76	Bitlis	-,143921
37	Malatya	-,10403				37	Artvin	,01273	77	Muş	-,148308
38	Gaziantep	-,11774				38	Elazığ	,01049	78	Şırnak	-,154253
39	Amasya	-,11860				39	Gaziantep	,00590	79	Ağrı	-,156573
40	Karaman	-,14078				40	Kırşehir	-,03407	80	Hakkâri	-,165982

Tablo 6: İllerin Sosyoekonomik Gelişmişlik Endekslerindeki Değişim

Sıra	İl Adı	Endeks Değişimi	Sıra	İl Adı	Endeks Değişimi
01	Hakkâri	-0,418	41	Aksaray	0,066
02	İçel	-0,263	42	Bursa	0,074
03	Kocaeli	-0,220	43	Çankırı	0,079
04	Diyarbakır	-0,211	44	Muş	0,083
05	Şirnak	-0,186	45	Nevşehir	0,084
06	Siirt	-0,160	46	Kırklareli	0,100
07	Kayseri	-0,155	47	Tokat	0,108
08	Aydın	-0,140	48	Çanakkale	0,111
09	İzmir	-0,139	49	Çorum	0,116
10	Van	-0,133	50	Konya	0,123
11	Batman	-0,118	51	Gaziantep	0,124
12	Bitlis	-0,099	52	Burdur	0,127
13	Şanlıurfa	-0,081	53	Afyon	0,127
14	Adıyaman	-0,070	54	Yozgat	0,136
15	Mardin	-0,069	55	Sinop	0,143
16	Isparta	-0,065	56	Zonguldak	0,146
17	Elazığ	-0,047	57	Trabzon	0,146
18	Malatya	-0,046	58	Bolu	0,149
19	Manisa	-0,040	59	Giresun	0,155
20	Bilecik	-0,036	60	Amasya	0,157
21	Ordu	-0,030	61	Denizli	0,158
22	Kütahya	-0,022	62	Rize	0,162
23	Kars	-0,022	63	Muğla	0,174
24	Kırıkkale	-0,019	64	Eskişehir	0,193
25	Ağrı	-0,013	65	Gümüşhane	0,195
26	Erzincan	0,005	66	İstanbul	0,195
27	Bayburt	0,006	67	Kastamonu	0,195
28	Tekirdağ	0,007	68	K.Maraş	0,196
29	Balıkesir	0,011	69	Samsun	0,202
30	Karaman	0,024	70	Edirne	0,228
31	Sakarya	0,034	71	Niğde	0,272
32	Ankara	0,036	72	Artvin	0,291
33	Sivas	0,038	73	Tunceli	0,420
34	Adana	0,039	74	Bartın	-
35	Antalya	0,039	75	Ardahan	-
36	Erzurum	0,041	76	Iğdır	-
37	Uşak	0,051	77	Yalova	-
38	Hatay	0,061	78	Karabük	-
39	Kırşehir	0,062	79	Kilis	-
40	Bingöl	0,063	80	Osmaniye	-

Not: Endeks değişim değerleri, iki döneme ait endeks değerleri arasındaki farklar alınarak hesaplanmaktadır.

Diğer anlatımla, yeni illerin kurulmasıyla, bağlı oldukları illerden ayrılan ilçe ve bucakların, bu iller ekonomisinde, sıralamadaki konumunu değiştirebilecek düzeyde bir etkiye sahip olmadıkları gözlenmektedir. Bununla birlikte, sıralamada yerleri değişen iller ile bu illerden ayrılan ilçeler arasında sosyoekonomik gelişmişlik açısından önemli farklılıklar bulunmaktadır.

Son olarak; söz konusu sosyoekonomik gelişmişlik endeksi standart bir değişken olduğundan, endeks değeri sıfırın altında (veya üstünde) olan birimler ortalamasının altında (veya üstünde) olan iller olarak yorumlanabilir. Kısaca, her iki dönem bazında elde edilen illerin sosyoekonomik gelişmişlik endeksi, il düzeyinde sosyoekonomik gelişmişlik farklılıklarını sayısal olarak ortaya koymaktadır.

Her iki dönem itibarıyla illerin sosyoekonomik gelişmişlik endeksleri incelendiğinde iller arasındaki dengesizliklerin arttığı görülmektedir. Bunun en temel ve basit göstergesi birinci dönemde en yüksek ve en düşük endeks değerleri arasındaki fark 5,84 [4,27027-(-1,56623)] iken, ikinci dönemde 6,13 [4,46528-(-1,65982)] olmuştur.

İki zaman kesiti arasında (1990-94 ve 1995-02) sosyoekonomik gelişmişlik düzeyini koruyamayarak göreceli olarak en fazla gerileyen iller sırasıyla Hakkâri (-0,42), İçel (-0,26), Kocaeli (-0,22), Diyarbakır (-0,21) ve Şirnak (0,19) iken; sosyoekonomik gelişmişlik düzeyini en çok arttıran iller ise sırasıyla Tunceli (0,42), Artvin (0,29), Niğde (0,27), Edirne (0,23), Samsun (0,20), Kahramanmaraş (0,20), Kastamonu (0,20), İstanbul (0,20), Gümüşhane (0,20), Eskişehir (0,19) olmuştur (Tablo 6).

Endeks değeri kötüleşen illerin bu kötüye gidişlerinde rol oynayan en önemli nedenler arasında terör ve siyasi istikrarsızlık (Güneydoğu bölgesinde bulunan iller için), terörden kaynaklanan göç olgusu (özellikle İçel ve Diyarbakır illeri için), olumsuz coğrafi yapı (özellikle Doğu Anadolu ve Doğu Karadeniz bölgelerinde yer alan iller), söz konusu illerin ekonomilerinin hayvancılık gibi tek bir kaleme dayalı olması (Hakkâri ilimiz gibi), 1999 yılında meydana gelen Kocaeli depremi, politik faktörler, 1994, 1999 ve 2001 yıllarında meydana gelen ulusal ekonomik krizler ve söz konusu dönemler arasında yaşanan diğer uluslararası krizler gibi diğer pek çok faktör sayılabilir.

Ülkemizde nüfusun en önemli değişkenlerinden olan iç göç hareketleri, daha somut bir ifadeyle kırsal kesimden kentlere ve kentlerden kentlere göç çarpık kentleşme, altyapı ve istihdam yetersizliği,

dengesiz gelişme, eğitim ve sağlık problemleri gibi daha birçok sosyoekonomik soruna neden olmaktadır.

4. SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu araştırmayla elde edilen en temel sonuç, ilk aşamada, her bir il için sosyoekonomik gelişmişlik endeksi olarak tanımlanabilecek sayısal değerler elde edilmiş ve bu değerlere göre illerin sıralaması yapılmıştır.

Bu çalışmayla elde edilen sonuçlar Türkiye'deki alansal sosyoekonomik gelişme eğilimlerinin sıçramalardan çok, yayılma dinamiklerince belirlendiği görüşünü doğrulamaktadır. Öyle ki, en gelişmiş illerden İstanbul, İzmir ve Ankara Türkiye'nin ilk ve en önemli gelişme merkezleri iken, Kocaeli ve Bursa ise özellikle İstanbul'dan yayılan gelişme faaliyetleri ile gelişme sürecine girerek başlı başına birer çekim merkezi haline gelmişlerdir.

Benzer eğilim, genellikle ikinci derecede gelişmişlik illerin çevresinde yer alan illerde de gözlenmektedir. Zamanla, gelişme faaliyetleri büyüme kutuplarından çevrelerinde yer alan illere yayılmış ve ikinci kademe iller grubu da gelişme sürecine girmiştir. Bu illerden Kırklareli ve Tekirdağ İstanbul'un, Manisa, Denizli, Balıkesir ve Aydın İzmir'in, Eskişehir ise Ankara'nın çevresinde bulunmaktadır. İstanbul, Ankara ve İzmir üçgeninin içinde ve çevresinde yer alan bölgede gelişme faaliyetleri dinamizm kazanmış, homojenleşme eğilimleri hızlanmıştır.

Diğer taraftan, zengin tarım potansiyeli ve buna dayalı sanayi faaliyetleri ile gelişme merkezi olarak ortaya çıkan Adana'da ikinci derecede iller grubunda yer almaktadır. Zamanla, gelişme faaliyetleri Adana ve çevresindeki illerde de yaygınlık kazanmıştır. Yine bu grupta bulunan illerden özellikle Muğla, Antalya ve İçel zengin tarımsal potansiyelin yanında 1980'li yıllarda ivme kazanan turizm faaliyetleriyle hızlı bir gelişim sürecine girmişlerdir.

Sonuç olarak, ülkenin Doğu'sundan Batı'sına doğru gidildikçe gelişmişlik düzeyi göreceli olarak artmaktadır. Bu durum, sosyoekonomik gelişmişliği belirleyen en temel faktörün illerin coğrafi yapı ve konumlarının olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte, Batı'dan başlayan ve çevreye yayılan gelişme ülke genelinde homojenleşme eğilimlerini de hızlandırmaktadır.

Kısaca, Türkiye'de sosyoekonomik gelişmenin alansal dağılımı, başlangıçta kutuplarda yoğunlaşma ve ardından halkalar halinde çevre

illere yayılma tarzındadır. Yayılmanın uyarılan çevre iller üzerindeki etkisi, bölge merkezlerindeki sosyoekonomik faaliyetlerin yoğunluğu ve dinamizmi ile orantılı olmaktadır. Diğer bir anlatımla, Türkiye’de yaşanan alansal sosyoekonomik gelişme süreci kutuplardan çevre illere doğru yayılma tarzındadır.

Ancak, Türkiye’deki mevcut durum hemen her ülkede görüldüğü gibi, sosyoekonomik gelişmenin ülke genelinde dengeli dağılımından söz edilmesi mümkün değildir. İllerarası gelişmişlik farklılıklarının azaltılması konusunda, özendirici nitelikte önlemler ve uygulamalar özel sektörü yeteri kadar harekete geçirememekte ve bunun doğal bir sonucu olarak illerarası göç önemli bir sorun olarak varlığını sürdürmektedir. Bu temel sorunu çözmeye yönelik politikalar geçerliliğini hala devam ettirmektedir.

Hemen hemen her ülkede alansal sosyoekonomik gelişmişliğin dolayısıyla da refahın dağılımında gözlenen farklılıklar yeni bir olgu değildir. Fakat gelişme ekonomisinin gelişimiyle bölgesel gelişme politikalarının önem kazanarak uygulanması günümüz modern toplumlarında ortaya çıkmıştır. İleri refah düzeyine ulaşan toplumlar, ülkelerinin her yöresindeki yurttaşlarına sosyoekonomik ve toplumsal gelişmeye katılma ve refah düzeylerini yükseltmeye çalışmaktadır. Bu temeldeki politikalar, geri kalmış yörelerin (ülke, bölge veya il) sosyoekonomik gelişmişliğinin hızlandırılması, ülke içindeki toplumsal huzurun süreklilik kazanması ve ekonominin dengeli ve sağlıklı bir gelişme göstermesi ve adaletli bir gelir dağılımı açısından zorunlu görülmektedir.

Pratikte, az gelişmiş yörelerin kalkınmasıyla ilgili politikalar ve bu politikaların araçları ülkeden ülkeye farklılıklar göstermektedir. Avrupa veya Amerika Birleşik Devletleri’ndeki göreceli olarak az gelişmiş bir yöre ile Türkiye’deki göreceli olarak az gelişmiş bir yörenin yapısı, sorunları ve dolayısıyla uygulanacak bölgesel kalkınma politikalarının aynı olmayacağı bir gerçek olup, bu nedenle, farklı araçlarla farklı sonuçlara ulaşmaya çalışılan kalkınma politikaları vardır.

Bu bağlamda, ülkemiz gündemindeki Avrupa Birliği’nin bölgesel gelişme problemlerine bakışını kısaca özetlemek gerekmektedir. Çünkü Avrupa Birliği’nin önemli amaçlarından biri ülkeler ve bölgeler arasında dengeli gelişmeyi sağlamaktır. Avrupa Birliği’nde bölgesel gelişme yaklaşımının önemi, genişleme stratejisiyle orantılı art-

makta ve birliğe üye devletlerarasında olduğu kadar, üye devlet sınırları içinde de yöresel eşitsizliklerin varlığı bölgesel gelişme politikalarının önemini arttırmaktadır.

Avrupa Birliği'ni kuran Roma Antlaşması'nda az gelişmiş bölgelerin kalkındırılması, sosyoekonomik gelişimin sağlanması, yaşam ve çalışma koşullarının hızla iyileştirilmesi, böylece bölgeler arasındaki sosyoekonomik farklılıkların giderilmesi temel hedef olarak kabul edilmiştir. Bu amaçla Avrupa Sosyal Fonu, Avrupa Yatırım Bankası, Avrupa Bölgesel Kalkınma Fonu kurulmuştur.

Araştırmamızın sonuçlarıyla da görüldüğü gibi, ülkemizde de bölgesel sosyoekonomik gelişmişlik farklılıklarının azaltmaya yönelik önlemler uygulanmış olmakla beraber, alınan önlemlerin bölgesel dengesizliklerle ilgili sorunlara etkin ve kalıcı çözümler getiremediğini görülmektedir. Zira, Türkiye'de iller arasındaki sosyoekonomik gelişmişlik farklılıkları artmaktadır. Ancak ülkemizde Kurtuluş Savaşı sonrasında uygulanan politikalar başarılı olmuştur. Bu politikalara örnek olarak başkentin İstanbul'dan Ankara'ya taşınması, demiryollarının yangınlaştırılması, 1950 yılından sonra uygulanan karayolları programı, devlet fabrikalarının küçük Anadolu kentlerinde kurulması vb. politikalar sayılabilir. Türkiye 1960 sonrası planlama dönemine bu tür bir tarihsel birikim sonrasında girmiş ve Kalkınmada Öncelikli Yörelere esas alınarak kalkınma politikaları geliştirilmiştir. 1980 yılına kadar KÖY kapsamında yer alan iller bir bütün olarak ele alınmıştır. Ancak kapsamdaki illerin aynı gelişmişlik düzeyinde olmadığı da bir gerçektir. Bu noktadan hareketle, 1981 yılından sonra KÖY kapsamındaki göreceli olarak daha az gelişmiş illere teşvikler açısından daha fazla önem verilmesi Bakanlar Kurulunca uygun bulunmuş ve KÖY, birinci ve ikinci derecede KÖY olarak iki gruba ayrılmıştır. Ancak, gelişmişlik sorununu il düzeyinde ele alan ve dolaylı olarak il olma yarışında katkılar sağlayan KÖY ile ilgili politikaların başarısız olduğu görülmektedir. Zaman içerisinde KÖY kapsamındaki illerin sayısı artarak ülke yüzölçümünün büyük bir bölümünü kaplamıştır (50 il).

Etkin ve başarılı bir bölgesel gelişme programının uygulanabilmesi (sanayinin yaygınlaştırılması) çok daha basit ancak köklü başlangıç şartlarının oluşması, yani arazi kullanımı, kentleşme ve imar

disiplinini sağlayacak hukuksal düzenlemelerin yapılması ve tavizsiz uygulanması gerekmektedir.⁵

DPT tarafından koordine edilen ve bölgesel dengesizlikleri gidermede Güneydoğu Anadolu Projesi (GAP), Doğu Anadolu Projesi (DAP), Doğu Karadeniz Projesi (DOKAP) büyük önem taşımaktadır.

Yatırımları olumsuz etkileyen, girişimcilerin önündeki belirsizliklerin azaltılması veya kaldırılmasına yönelik olarak projelerdeki karlılığın ve gereken hallerde belirli bir korumanın görünür bir gelecekte sürdürülebileceğine dair güvenceler ve araçlar yaratılmalıdır.

Sürdürülebilir bir kalkınmanın sağlanabilmesi için nüfus dinamikleri ile doğal kaynaklar, ekonomik faaliyetler, teknolojik gelişme, sosyal ve kültürel yapı arasındaki dengenin her seviyedeki planlama ve politika geliştirme süreçlerinde göz önünde bulundurulması gerekmektedir. Bu hedefe ulaşabilmek için nüfusun eğitim, sağlık ve insan gücü yönünden niteliklerinin iyileştirilmesi, yaşam kalitesinin yükseltilmesi ve bu alanlarda bölgeler ve yerleşim yerleri arasındaki farklılıkların azaltılması temel ilke olmalıdır.

Sonuç olarak denilebilir ki, sanayileşmeye dayalı büyüme hedefine yönelik (diğer bir anlatımla reel sektöre dönük) finansman politikaları ve finansman kesim şu dört esasa göre düzenlenmelidir: (1) Kamunun kaynakları mukayeseli üstünlüklere göre etkin bir şekilde dağıtılması, (2) finansal kaynakların maliyetinin azaltılması ve sürekliliğinin sağlanması, (3) dış piyasalarda ulusal firmaların rekabet edebilmeleri için finansman maliyet avantajı sağlanması, (4) teşvikler ve yaptırımlarla finansal disiplin tesis edilmeli ve öngörülebilir istikrarlı bir ekonomik ortamın oluşturulması gerekmektedir. Bu düzenlemelerin ana çerçevesi ticari esaslı ve kısa dönem bankacılık yöntemlerine ve bankalarına değil, Kalkınma ve Yatırım Bankaları’na dayandırılmalıdır.

⁵ Bu durum, yaşadığımız ve gelecekte de yaşayacağımız depremleri düşündüğümüzde daha da önem kazanmaktadır.

YARARLANILAN KAYNAKLAR VE YAYINLAR

Bankalar Birliği (2000), Türk Bankacılık Sisteminde Mevduat ve Kredi Çeşitlerinin İllere ve Bölgelere Göre Dağılımı 2000, Bankalar Birliği Yayını No: 2000/2, İstanbul.

Bağkur (2001), T.C. Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı Bağkur Genel Müdürlüğü 1999–2000 İstatistik Yıllığı, Bağkur Genel Müdürlüğü Yayın no: 2001/1.

DPT (2002), 2002 Yılı Yatırım Programı Yatırımları İllere Göre Dağılımı, İktisadi Sektörler ve Koordinasyon Genel Müdürlüğü, Ankara.

DİE (2002), *İstatistik Yıllığı 2001*, DİE, Ankara.

DİE (2002), Milli Eğitim İstatistikleri 1998–1999, DİE, Ankara.

DİE (2002), *Adalet İstatistikleri*, DİE, Ankara.

DİE (2001), İmalat Sanayinde Enerji Tüketimi 1998, DİE, Ankara.

DİE (2001), *Bina Sayımı 2000*, DİE, Ankara.

DİE (2001), Motorlu Kara Taşıtlı İstatistikleri 2000, DİE, Ankara.

DİE (2001), Dış Ticaret İstatistikleri 2000, DİE, Ankara.

DİE (2003), İmalat Sanayi İstatistikleri 1999, DİE, Ankara.

DİE (2002), Kesin Hesaplar (Belediyeler ve il Özel İdareleri) 1999, DİE, Ankara.

DİE (2002), 2000 Yılı Genel Nüfus Sayımı (Adana, ..., Düzce), DİE, Ankara.

DİE (2002), *Hayati İstatistikler 2000*, DİE, Ankara.

DİE (2001), Elektrik Gaz ve Su İstatistikleri 1998, DİE, Ankara.

DİE (1995), Tarımsal Yapı (Miktar, Fiyat, Değer) 1993, DİE, Ankara.

DİE (1995), Tarımsal Yapı ve Üretim 1993, DİE, Ankara.

DİE (1996), Tarımsal Yapı (Miktar, Fiyat, Değer) 1994, DİE, Ankara.

DİE (1992), Türkiye İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara.

DİE (1993), Türkiye İstatistik Yıllığı, DİE, Ankara.

- DİE (1995), Adalet İstatistikleri 1993, DİE, Ankara.
- DİE (1996), Milli Eğitim İstatistikleri (1993–1994), DİE, Ankara.
- DİE (1994), Bina İnşaatı İstatistikleri, DİE, Ankara.
- Fabrigar, L. R., D. T. Wegener, R. C. MacCallum, E. J. Strahan (1999), “Evaluating the Use of Exploratory Factor Analysis in Psychological Research,” *Psychological Methods*, 3, s. 272-299.
- Hair, J. F., R. E. Anderson, R. L. Tatham, W. C. Black (1998), *Multivariate Data Analysis*, Prentice Hall, New Jersey.
- Johnson, R. A., D. W. Wichern (1992), *Applied Multivariate Statistical Analysis*, Prentice Hall, NJ.
- Norusis, M. J. SPSS Inc. (1998), *SPSS for Windows: Professional Statistics*, Rel. 8.
- Sharma, S. (1996), *Applied Multivariate Techniques*, John Wiley, New York.
- SPSS, Inc. (1999), *SPSS® Base 10.0 Application Guide*, Chicago.
- SPSS, Inc. (1990), *SPSS Advanced Statistics Guide*, 4th ed., Chicago.
- Stevens, James (1996), *Applied Multivariate Statistics for Social Sciences*, 3rd Ed. Harper Collins College Publisher, California State University, Northbridge.
- Tabachnick, B. G., L. S. Fidell (1996), *Using Multivariate Statistics*, 3rd Ed., Harper Collins College Publisher, California State University, Northbridge.
- TEDAŞ (2000), Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketimi AKP Daire Başkanlığı İstatistikleri 1999, TEDAŞ-AKP, Ankara.
- TEDAŞ (1994), Türkiye Elektrik Dağıtım ve Tüketimi AKP Daire Başkanlığı İstatistikleri 1993, TEDAŞ-AKP, Ankara.
- United Nations (1996), “Second United Nations Conference on Human Settlements (Habitat II),” Istanbul, Turkey.